

ԼՂԱՅ-ԴՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

ՀՀ ԳԱԱ. ակադեմիկոս Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

I

Վերջին երեք հարյուրամյակների հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության մասին ստեղծվել է բավական հարուստ գրականություն: Հայտնի է, որ այս պրոբլեմով զբաղվել են անվանի պատմաբաններ Կարապետ Եզյանը, Ստեփանոս Պալասանյանը, Ալեքսանդր Երիցյանը, ավելի ուշ՝ Լեոն, Աշոտ Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Հայաստանի խորհրդային Հանրապետության տարիներին (1920—1980-ական թթ.) հայ-ռուսական այլևայլ կապերի ու հարաբերությունների վերաբերյալ հրապարակվել են տասնյակ աշխատություններ, որոնք չնայած իրենց որոշ սխալներին ու թերություններին, զգալի չափով նպաստել են խնդրի լուսաբանմանը: Միաժամանակ, խոշոր գործ է կատարված համապատասխան արխիվային նյութերի հրապարակման ուղղությամբ: Հիշատակության արժանի են, հատկապես, արխիվային փաստաթղթերի այն մեծածավալ ժողովածուները (վեց հատոր), որոնք լույս տեսան Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի գիտաշխատողների ջանքերով 1950—1980-ական թթ.: Արխիվային արժեքավոր նյութեր հրապարակվեցին նաև պարբերական մամուլում, մասնավորապես, «Պատմա-բանասիրական հանդես», ՀԳԱ «Տնդեկագիր» (հաս. գիտ.) և «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին» պարբերականներում:

Եթե փորձենք ամփոփել մասնագետ պատմաբանների կարծիքները մեղայտեղ հետաքրքրող հարցի՝ հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների և մասնավորապես հայության ռուսական օրինատացիայի վերաբերյալ, ապա կստացվի այսպիսի եզրակացություն. չնայած ռուսական պետության բռնապետական էությունը ու ցարիզմի մեծապետական, գաղութային ֆալաֆականության բոլոր դրսևորումներին, այնուամենայնիվ, հայության ռուսական կողմնորոշումը (օրինատացիան) պատմականորեն արդարացված անհրաժեշտություն էր, քանի որ նա բխում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերից:

Եզրակացությունն, իհարկե, ճիշտ է: Հիշենք մի քանի պատմական փաստեր: Ինչպես հայտնի է, XVI—XVII դդ. հայ քաղաքական մի շարք գործիչներ քանիցս դիմեցին արևմտյան պետություններին օգնության գալու հայ ժողովրդին, որը գտնվելով օսմանյան սուլթանների ու պարսկական շահերի խիստ ծանր լծի տակ, ենթակա էր դաժան հալածանքների ու ջարդերի: Այս կարգի բոլոր դիմումները, սակայն, ապարդյուն անցան: Հաջորդ դարերին հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներն ընտրեցին այլ ճանապարհ: Գիտակցվեց այն իրողությունը, թե միակ հզոր պետությունը, որ կարող է ու ցանկություն ունի օգնել հայերին, Ռուսաստանն է: Եվ իրոք: Վերջինս, որ հետևողականորեն նվաճողական քաղաքականություն էր վարում Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության հեռանկարներից, հանդես եկավ որպես հայերին հովանավորող պետություն:

* Զեկուցում կարդացված ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական նստաշրջանում 1993 թ. հունիսի 29-ին:

Ֆարական կառավարությունն աշխատեց ապահովել հայության ֆիզիկական գոյությունը, նրա գոյատևումը, լավ հասկանալով, որ հայ ժողովուրդը կանի ամեն ինչ, որպեսզի օգնի Ռուսաստանին ընդդեմ թուրքական ու պարսկական բռնապետությունների: Այստեղ ևս գործել սկսեց մեծ ու փոքր երկրների շահերի «համընկնման օրենքը»: Այսպիսով հայերի ռուսական կողմնորոշումը ոչ թե «սխալ հաշիվների» հետևանք էր, ինչպես պնդում են առանձին ռուսատյացները (ռուսոֆոբներ), այլ ռեալ իրադրությունների ճիշտ գնահատման և ազգային շահերը գիտակցող առողջ մտածողության արդյունք: Պատահական չէր, որ դեռ իր ժամանակ ռուսական օրինատաքիայի շերտ կողմնակիցների դերում հանդես եկան մեր հեռատես ու հայրենասեր կաթողիկոսները, խոջաները, մելիքները և հայ ազատագրական շարժման մյուս ներկայացուցիչներ Իսրայել Օրին, Հովսեփ Էմինը, Շահամիր Շահամիրյանը, Մովսես Բազրամյանը, Խաչատուր Աբովյանը և ուրիշներ:

Հանրահայտ է, որ թուրք փաշաների և պարսիկ խաների բարբարոսական լծի տակ գտնվող հայ ժողովրդական զանգվածները ևս մեծ հույսեր էին կապում Ռուսաստանի հետ: Բերենք մի քանի փաստ: 1806 թ. Հին Բայազետի մոտ 10 հազար հայ բնակիչներ գրել էին ռուսական կովկասյան բանակի գեներալ Նևսկիին, որ իրենք ցանկանում են գաղթել Արևելյան Հայաստան, բայց սպասում են, որ ռուսական զորքերը գրավեն Երևանը: 1820-ական թթ. Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում շրջագայած անգլիացի ճանապարհորդ Ի. Բ. Արմստրոնգը գրում էր, որ արևմտահայերը «մեծ շահագրգռվածությամբ են հանդես բերում դեպի ռուսական զորքերի առաջխաղացումը և ռուսներին համարում են փրկարարներ»: Անգլիացի մի այլ հեղինակ՝ Թովմաս Այկսլը, որը նույն թվականներին այցելել է Արևմտյան Հայաստան, պատմում է, որ հայերը մեծ սպասելիքներ ունեն ռուսներից: «Մի անգամ մտնելով եկեղեցի, որտեղ նրանք աղոթում էին, համոզվեցինք, որ ավելի շատ աղոթում են ռուսների առաջխաղացման, քան թե այլ նպատակների համար»: 1861 թ. Միլլերը Նալբանդյանը գրում էր, որ հայերը Թուրքիայում տրամադրված են Ռուսաստանի օգտին, որ նրանք ունեն ռուսական կողմնորոշում: Խիստ բնորոշ է նաև հետևյալ հանգամանքը: Ռուս-թուրքական զրիթն բոլոր պատերազմներում և հատկապես 1828—1829 ու 1877—1878 թթ. պատերազմների ժամանակ հարյուրավոր ու հազարավոր հայ կամավորներ արիաբար կռվում էին ռուսական զորքերի շարքում, ցանկանալով օգնություն գալ ծանր լծի տակ գտնվող արևմտահայ հայրենակիցներին:

Այսպիսով, հայության ռուսական կողմնորոշումը դարձավ համաժողովրդական: Իրան ղդալի չափով օժանդակեց այն հանգամանքը, որ Արևմտյան Կիսմիջուրդում ու ընդհանրապես շահերից, Թուրքիայի նկատմամբ վարեցին այսպես կոչված, «ստատուս-քվոյի» քաղաքականություն, այսինքն հանդես եկան որպես Օսմանյան կայսրության ամբողջականության ու անձեռնմխելիության կողմնակիցներ և, հետևապես, սուլթանների լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրության թշնամիներ: Այս լավ նկատելի էր դեռևս հանրահայտ լող Բայրոնը: Ավելի ուշ, 1877 թ. անգլիացի հրապարակախոս Էդվարդ Ֆրիմանը գրում էր, որ արևմտյան պետությունները վարելով «ստատուս-քվոյի» քաղաքականություն, ամրապնդում ու հավերժացնում են ազգային ճնշումներն ու հարստահարությունները Օսմանյան կայսրության մեջ: «Այն ամենը, ինչ որ որևէ պետություն կարող է անել մյուս պետությանը օգնելու համար, կատարվել է Թուրքիայի համար, թեև այն ամենը ինչ որ կատարվում է Թուրքիայի համար, կատարվում է հարստահարվող ժողովուրդների դեմ» (E. Freeman, 'The Ottoman power in Europe', London, 1877, p. 264):

Եվ իսկապես, երբ 1862 թ. բռնկվեց զեյթունցիների համաժողովրդական շարժումը թուրք բռնակալների դեմ, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Հենրի Պուլիվերը ինքնապաշտպանության Կիմաժ զեյթունցիներին որակեց որպես ավազակներ, որոնք համարձակվել են ոտքի հիշել «օրինական» իշխանությունների դեմ (տե՛ս «Փորձ», 1879 թ. № 11):

Հաշվի նստելով պատմական փաստերի հետ, XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի սկզբի հայ գործիչները ևս, շարունակելով իրենց հայրենասեր նախնիների ավանդական քաղաքականությունը, հավատարիմ մնացին ռուսական օրինադատությանը: Այդպես վարվեցին, օրինակ, Ստեփանոս Նազարյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Բաֆֆին, Գրիգոր Արծրունին, Արփիար Արփիարյանը և շատ ուրիշներ: Հռչակավոր «Հյուսիսսահայկի» խմբագիր Ստ. Նազարյանը ամենայն համոզվածությամբ ընդգծում էր. «Հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ազատել է նորանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից, և բացել նոցա առաջ մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ»: 1876 թ. Գրիգոր Արծրունին «Մշակում» գրել է. «Այն խոսքերը, թե Անդլիան պատրաստ է պահանջել ինքնավարությունը Թևսպիայի, էփիրոսի և Հայաստանի համար սուտ, զարդակ, կեղծավոր խոսքեր են: Մենք նրանց չենք հավատում... Արևմտյան Եվրոպայի սկսած խաչակիր պատերազմներից, միշտ ծառայեցին է իր օգուտներին արևելյան ազգերը... Այժմ, երբ հայերը կարող են Եվրոպայի օգնությանը, ոչ մի Եվրոպական պետություն չի օգնի նրանց: Միակ օգնությունը, որի վրա հայերը կարող են հույս դնել—այդ Ռուսաստանն է» (ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.): Դժբախտաբար, ոչ բոլոր հայ գործիչները համաձայնվեցին Գր. Արծրունու և մյուս հեռատես հայ քաղաքագիտների հետ: Ռուսական օրինադատության դեմ հանդես եկան նախ և առաջ օսմանյան կառավարության հետ զանազան կապեր ունեցող և Բ. Դուան պալատներում տեղ գտած մեծահարուստ էֆենդիները, որոնք ջարդարար Աբդուլ Համիդ երկրորդին համարում էին «բարեխնամ» սուլթան, նրանից սպասելով ողորմածություն ու շնորհներ:

Ելնելով այլ դիրքերից, առաջ քաշելով ուրիշ փաստարկներ, բայց նորից Թուրքիայի և մտածողություն ցուցաբերելին այսպես կոչված հայ պահպանողական հոսանքի շատ ներկայացուցիչներ ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելյան Հայաստանում XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին: Նրանք, անտեսելով փաստերը, ընկնելով մտաբանության մեջ, համոզվում էին, որ հայությունը իր բարենպաստ ապագան պետք է փնտրի ոչ թե Ռուսաստանում, այլ Օսմանյան կայսրության մեջ: 1880-ական թթ. Բիֆլիսում հրատարակվող «Մեջու Հայաստանի» թերթը, օրինակ, գրում էր, որ «Եսպեյախ» պետություն կլինի եթե արևմտահայերը ապստամբեն «օրինական» կառավարության (սուլթանի) դեմ: Կրագրի գլխավոր թղթակիցներից մեկը՝ Նիզիե քահանա Գեղամյանը, լընդունելով ռուսական կողմնորոշումը, խիստ հարձակումներ գործեց Բաֆֆու հայրենասիրական, հակաօսմանյան գաղափարների վրա:

Հետագայում, ռուսական կողմնորոշման դեմ հանդես եկան նաև մի շարք քաղաքական գործիչներ, որոնք հաշվի չառնելով պատմության դասերը և չկարողանալով տարբերել սևը սպիտակից, թույլ տվեցին կոպիտ սխալներ: Այդ կարգի գործիչներից է ոչ անհայտ Ռուբեն Դարբինյանը, որը, օրինակ, գրել է այսպիսի տողեր. «Կարելի է առանց չափազանցության ասել, թե ռուսական հախուռն այն օրինադատն է, որ մենք ընդունել ենք ազգովին, ոչ թե արդյունք էր ռեալ քաղաքական մտածողության կամ հաշիվների, այլ մի անհաշիվ հասարակական պահանջ էր, մասսայական խենթություն»:

Այստեղ մենք գործ ունենք արտառող հերյուրանքի հետ: Բացահայտորեն կեղծելով պատմական փաստերը, Դարբինյանը ծանր մեղադրանքներ է բարդում ռուսական օրինադատության ունեցող հայ ժողովրդի ու նրա շահերի համար պայքարող մեր իմաստուն նախնիների վրա: Քաղաքական այդ գործիչը հանդես է բերել ծայրահեղ սուբյեկտիվիզմ, թույլ է տվել շարախոսություն և զրպարտություն: Ավելացնենք, որ 1920 թ. գրած իր հոդվածաշարքում, որը հրապարակվեց «Ռուսական վտանգը» ընդհանուր վերնագրով, Դարբինյանը չի տարբերում ռուս ինքնակալություն և ռուս ժողովուրդը հաս-

կացությունները, փորձում է գոհակորեն վարկարեկել ռուսական մշակույթը ու ռուսական առաջավոր մտավորականությունը:

Հարկ է նկատել, որ իրենց հակառուսական հայացքները հիմնավորելու նպատակով մեր ուսուցիչները հորինել են նաև այլ «տեսություններ», որոնք նույնպես ոչ մի աղերս չունեն ճշմարտության հետ: Արևմտահայ էֆենդիներից և հայ պահպանողականներից ոմանք, օրինակ, քիչ ճիշդ չեն գործադրել որպեսզի «ապացուցեն», թե արևմտահայերը Օսմանյան կայսրության մեջ գտնվել և գտնվում են բարվոք վիճակում, որ նրանք օգտվել և օգտվում են շատ իրավունքներից ու արտոնություններից: Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում ապրող մեծահարուստ հայ ամիրաները և նրանց գաղափարախոսները չէին ուզում տեսնել Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության անօրինակ ծանր վիճակը: Իսկ դրությունը իսկապես օրհասական էր, 1805 թ. Արևմտյան Հայաստանի տարածքով անցած ֆրանսիացի արևելագետ Պ. Ա. Ժորժերը Բայազետի փաշայության մասին գրում էր. «Իզուր է հողագործն այստեղ սերմեր ցանում: Հունձը խլում են դեռ չհասունացած: Ավազակների կատաղությունից և նահանգում իշխող փաշաների հարստահարություններից ազատվելու համար գյուղացին ստիպված է լքել դաշտերը, փախչել ընտանիքով և իր հոտերով: Այս դժբախտ երկրում գոյություն չունի ոչ հայրենիք, ոչ ապահովություն, ոչ հանգիստ»: 1864 թ. Գարեգին Սրբանձտյանը Մշո գավառում տիրող դրությունը պատկերում էր այսպես. «...արյան հոսում, քնից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կողոպտում. օրինաց եղծում, կենաց գրավում»: «Հայկական աշխարհ» պարբերականը Սղերդի գավառի հայ գյուղացիների մասին 1868 թ. գրում էր, որ նրանք գտնվում են ճորտական դրության մեջ, որ բեկերը նրանց գնում ու վաճառում են որպես բանող անասունների: 1894 թ. օգոստոսին էրզրումի փոխհյուպատոս Մաեսկին Կ. Պոլսի դեսպան Նեխոդովին ներկայացրած իր զեկուցագրում Սասունի հայ բնակչության մասին հայտնում էր. «Սասունի յուրաքանչյուր հայ ընտանիք իր գույքի և հողի հետ միասին գտնվում է յուրատեսակ ճորտական կախման մեջ այս կամ այն աղայից: Եթե վերջինս անբավական է իր հայից, սպա նրան վաճառում է ուրիշին. որքան հայը շատ երեսա ունի, այնքան նրա դինը բարձր է»: Այդ նույն ժամանակ էմիր Դիրունը, անձամբ ծանոթանալով արևմտահայ գյուղացիության վիճակի հետ, եկավ այն եզրակացության, որ Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում հաստատված է կառավարման մի այնպիսի սխտեմ, որ ավելի վատ է, քան ստրկական կարգերը:

Այսպիսին էր իրականությունը: Սակայն Թուրքիայի քաղաքներում կամ այդ երկրից դուրս ապրող շատ մեծահարուստ ամիրաներ, հայ էֆենդիներ կամ պահպանողական հոսանքի շատ ներկայացուցիչներ, ինչպես նշեցինք վերը, աչք փակեցին իրականության հանդեպ, «չհասկացան», տր արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումը ունի ինքնաշարժական բռնաճարձ, որ օսմանյան բարբարոսական կարգերի դեմ ուղղված ազատագրական պայքարը միանգամայն բնական ու արդարացի է: Լինելով թուրքոֆիլներ, նրանք բոլորն էլ քարոզներ կարդացին հավատարիմ ու հնազանդ մնալ սուլթանին:

Ռուսատյացների մյուս մասը փորձեր էր անում անտեսել, թաքցնել այն իրողությունը, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, որ տեղի ունեցավ ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմի հետևանքով, որոշակիորեն բարենպաստ հետևանքներ ունեցավ արևելահայերի տնտեսական-հասարակական-քաղաքական կյանքում, նրանց մշակութի զարգացման գործում: Հնարավորություն չունենալով այստեղ հանգամանորեն անդրադառնալ այդ հարցին, նշեց միայն այն շատ կարևոր հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի հավաքական գոյությունը, զանգվածային աճը, ազգահավաքը կամ այլ կերպ ասած ազգային կոնսոլիդացիան տեղի ունեցավ միայն Ռուսական կայսրության կազմում, կոնսոլիդացիա, առանց որի չէին կարող

ստեղծվել Հայաստանի ո՛չ 1918—1920 թթ. հանրապետությունը, ո՛չ նրան հաջորդող խորհրդային հանրապետությունը: Վերջապես, բնականորեն հարց է ծագում. եթե չլինեիր Ռուսաստանը, հայերի ռուսական օրինելիության, արդյո՞ք արևելահայերի հետ չէր տեղի ունենա այն, ինչ կատարվեց արևմտահայերի հետ:

II

Սխալ և խիստ շփոթ տեսակետներ են արտահայտվել հատկապես 1890-ական թթ. հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության վերաբերյալ: XIX դարի վերջին—XX դարի սկզբին մամուլում, հրապարակախոսության մեջ առաջ քաշվեց այն տեսակետը, որ իբր ցարական կառավարությունը ցանկանում է հայազրկել Արևմտյան Հայաստանը և ապա գրավել այն, այլ կերպ ասած՝ վարում է մի քաղաքականություն, որի նպատակն է ձեռք բերել «Հայաստանը առանց հայերի»: Այս շինծու առասպելը հորինեցին անգլիացի ռուսոֆոբները: Նրանց հաջողվեց մեծ աղմուկ բարձրացնել Ռուսաստանի դեմ: 1896 թ. անգլիական մամուլում, մասնավորապես Լոնդոնի «Քայմստում» հրապարակվեց թերթի թղթակցի հաղորդումը այն մասին, որ Ռուստովում բարձրաստիճան մի ռուս պաշտոնյա (անունը չի տրվում) իրեն ասել է թե այժմ Ռուսաստանը ցանկանում է գրավել Արևմտյան Հայաստանը, սակայն առանց հայերի: Թերթերի հաղորդումը լայն արձագանք գտավ ինչպես Մեծ Բրիտանիայում, Ռուսաստանում, այնպես էլ հայ հասարակության մեջ: Ցարական կառավարության դեմ հանդես եկան հասարակական-քաղաքական շատ կապակերպություններ ու կուսակցություններ, առանձին գործիչներ ու մտավորականներ: Հորինված թեզը լայնորեն օգտագործեցին էսէնները, սոցիալ-դեմոկրատները, Ռուսաստանում գործող ազգային կուսակցությունները, անգամ կադետները և բոլոր նրանք, ովքեր պայքարում էին տիրող ռեժիմի դեմ կամ այս կամ այն չափով դժգոհ էին ցարիզմից: Լոնդոնում ստեղծված հեջիաթը օգտագործեցին հատկապես հայ բուլշևիկները: Նրանք ոչ միայն դարասկզբին, այլև շատ ավելի ուշ՝ 1920—1930-ական թթ., երբ խորհրդային պատմագիտության մեջ իշխում էին ն. Պոկրով-սկու վոլգար-սոցիոլոգիական դոգմաները, բացահայտորեն միակողմանի, ամենասե գույներով ներկայացրին Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում: Նույն վոլգար դիրքերից «լուսաբանվեց» նաև ռուսական կառավարության դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Անգամ մեր բազմամասնակ պրոֆեսոր Լեոն, զաղափարական նոր հոսանքի հզոր ազդեցության տակ վերանայեց իր նախկին մի շարք կարծիքները և տուրք տվեց ժամանակի իշխող հակադիտական դոգմաներին (տե՛ս նրա «Անցյալից» հուշերը և խնդրին վերաբերող այն աշխատությունները, որոնք գրվել են 1920-ական թթ.): Առասպելն ավելի ցցուն ձևով կրկնվեց Բ. Բորյանի «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և Սովետական Միությունը» (ռուսերեն երկհատորյակ) աշխատության մեջ, որը լույս տեսավ 1928—1929 թթ. Մոսկվայում: Անհիմն թեզը իր արտահայտությունը գտավ նաև սփյուռքահայ մի շարք հրատարակություններում (տե՛ս, օրինակ, Գ. Լազյան «Հայաստանը և Հայ դատը» հայ-ռուս հարաբերությունների լույսին տակ» աշխատությունը):

Բայց ո՞րն է պատմական ճշմարտությունը: Իրականում ի՞նչ քաղաքականություն է վարել ցարական Ռուսաստանը Հայկական հարցում 1890-ական թթ.: Արդյոք ճիշտ է որ նշված տարիներին նա ունեցել է արևմտահայությանը բնաջնջելու և նրանց երկիրը գրավելու ծրագիր: Փորձենք պատասխանել այդ հարցին որքան հնարավոր է այդ անել մի զեկուցման մեջ:

Հայտնի է, որ Մեծ Բրիտանիան, հակառակ իր դարավոր «թուրքոֆիլությունը», 1890-ական թթ. Թուրքիայի նկատմամբ վարեց ագրեսիվ քաղաքականություն, ձգտելով նրան, որ Բ. Դուռը իրեն զիջի մասնավորապես,

Նգիպտոսը: Հակառակ դեպքում նա սպառնում էր խիստ ճնշումներ գործադրել Թուրքիայի վրա, բարձրացնել Հայկական հարցը և անգամ առաջ քաշել Օսմանյան կայսրության տրոհման խնդիրը: Ռուսաստանը, որ Անգլիայի հիմնական ախույանն էր Մերձավոր և Միջին Արևելքում, ինչպես նաև Ֆրանսիան, Ավստրո-Հունգարիան մերժեցին Մեծ Բրիտանիայի մենատերական նկրտումները և հանդես եկան որպես Օսմանյան կայսրության ամբողջականության ու անձեռնմխելիության կողմնակիցներ: Բայց այս հողի վրա հաստատելով լոյալ բարեկամական հարաբերություններ Բ. Դուան հետ, նըշված պետությունները այնուամենայնիվ չպաշտպանեցին սուլթանի վարած կոտորածների քաղաքականությունը: Մասնավորելով խոսքը Ռուսաստանի նկատմամբ, պիտի ասել, որ նա, պաշտպան կանգնելով Բ. Դուանը ընդդեմ Անգլիայի, միաժամանակ հանդես եկավ հայության մասսայական կոտորածների դեմ, պահանջելով Արդու Համիդից անհապաղ վերջ տալ հայկական ջարդերին:

Քննարկվող հարցի վերաբերյալ շատ կարևոր տեղեկություններ կան անգլիական պաշտոնական աղբյուրներում: Առանձնապես արժեքավոր են Մեծ Բրիտանիայի Կ. Պոլսի դեսպանության 1896 թ. զեկուցագրերը ուղղված վարչապետ լորդ Սոլսբերիին: Բանն այն է, որ դեսպանության ճուշդ գաղափար չէր զեկուցագրերում ու հազորդումների մեջ նկարագրված են հայկական կոտորածները, բերված են միաժամանակ շատ հետաքրքիր փաստեր այն մասին, թե արևմտահայերի կոտորածների նկատմամբ ինչ դիրք են գրավել Ռուսաստանը և եվրոպական մյուս պետությունները: Անգլիացի պատմաբան Ջեյմս Գրինվիլը, որ հանգամանորեն ուսումնասիրել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի արխիվում պահվող նշված գաղտնի նյութերը, հանգել է այն եզրակացության, որ հայկական կոտորածների դեմ Կ. Պոլսում գործող եվրոպական դեսպաններից վճռականորեն հանդես է եկել միայն ռուսական դեսպան Ա. Ի. Նեխիդովը, որն անձնական տեսակցություն ունենալով սուլթան Արդու Համիդի հետ անգամ սպառնացել է, որ ինքը՝ Նեխիդովը հրաման կտա ռուսական նավատորմին ուժակոծել սուլթանի պալատները, եթե անհապաղ չդադարեցվեն կոտորածները: Սուլթանը տեղի է տվել: Հաջորդ օրը, իսկապես, դադարեցին կոտորածները Կ. Պոլսում: Ահա մի քաղվածք պատմաբան Գրինվիլի հարուստ փաստերով հագեցված ուսումնասիրությունից.

«Հայերի կոտորածները Կ. Պոլսում տեղի ունեցան օգոստոսի 26 և 27-ին: 30 ժամ հայերին որսում էին անասունների նման: Չէին խնայում ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին: Հարյուրավոր (?—Մ. Ն.) հայեր զրկվեցին կյանքից, նրանց ունեցվածքը թալանվեց: Այդ սարսափները մարտահրավեր էին քաղաքակիրթ եվրոպային, մարտահրավեր, որը Կ. Պոլսում չանտեսեցին եվրոպացի ներկայացուցիչները:

Դեսպանները գործեցին անսովոր միաբանությամբ և եռանդով... Բայց այնուամենայնիվ ռուսական դեսպան Նեխիդովն էր, ուր իր ձեռքը վերցրեց կոտորածը դադարեցնելու նախաձեռնությունը: Նա չբավարարվեց միայն բռնաբռնեմ անհետևանք նստանքներով, որոնք դեսպանները կազմում էին իրենց ամենօրյա հանդիպումների ժամանակ: Նա անձամբ զգուշացրեց սուլթանին, որ եթե սպանող չդադարեցվի, ինքը կհրամայի ռուսական նավերին ուժակոծելու Բոսֆորյան... Սուլթանը վախեցած Նեխիդովի զայրույթից հրաման արձակեց ցրվել մայրաքաղաքի խուժանին» (ընդգծումը մերն է—Մ. Ն. տե՛ս «Lord Salisbury and Foreign Policy the Close of the Nineteenth Century, by J. A. S. Grenville», London, 1964, p. 75):

Ինչպես տեսնում ենք, անգլիական չհրապարակված հույժ գաղտնի փաստաթղթերը շեն հաստատում Լոնդոնի ռուսոֆոբների կողմից հորինված և մամուլում լայն տարածում գտած առասպելը: Գաղտնի փաստաթղթերում ասվում է մի բան, իսկ մամուլում պրոպագանդավում էր թուրքովին այլ բան:

նկատենք, որ նշված գաղտնի փաստաթղթերը լույս չտեսան նաև 1890-ական թթ. Թուրքիայում կատարված ոճրագործությունների վերաբերյալ հրապարակված անգլիական հայտնի «Կապույտ գրքերում», չնայած դրանք ևս պաշտոնական հրատարակություններ էին:

Ռուսաստանի դեմ ուղղված հերյուրանքը ժխտում են նաև գերմանական հեղինակավոր աղբյուրները: Հարցին ուղղակի պատասխան է տալիս գերմանացի հայտնի զորավար, կյանքի վերջին տարիներին դեներալ-ֆելդմարշալ Կոլմար Ֆրայեր ֆոն դեր Գոլցը: Ի դեպ, բացահայտ թուրքոֆիլության, սուլթան Արդուլ Համիդի ու երիտթուրքերի հետ ունեցած սերտ կապերի համար սովորաբար նրան կոչում էին նաև «Գոլց փաշա»: 1894—1895 թթ. նա գլխավորում էր գերմանական ռազմական միսիան Թուրքիայում և որպես այդպիսին մեծ ազդեցություն ուներ դաժան, բայց միաժամանակ երկչու ու կասկածամիտ սուլթանի վրա: Մեկ անգամ չէ, որ գերմանացի զինվորականի (այդ տարիներին մայոր) «համառ խորհուրդների ու ճնշման տակ» Բ. Դուռը «ճշգրտում» էր իր քաղաքականությունը ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին գործերում: Նվ ահա այդ ամենակարող Գոլց փաշան իր նոթերում, ավելի ճիշտ՝ գրառումներում, նշում է այն հանգամանքը, որ 1894—1895 թթ. Ռուսաստանը արևմտահայերի մասսայական ջարդերին վերջ տալու նպատակով փորձեր է արել զորքեր մտցնել Թուրքիա (Գոլցի գրառումները վերամշակել ու մեկնաբանություններով հրապարակել է նրա որդի Ֆրիդրիխ Ֆրայերը հոր մահից հետո, 1929 թ. (տե՛ս «General Feldmarschal Kolmar Freiherr von der Goltz, *Denkwürdigkeiten*». Berlin, 1929, S. 68). Այս փաստի վրա տարիներ առաջ ուշադրություն դարձրեց Վիեննայում ապրող ու գործող մեր հայրենակից Արտեմ Օհանջանյանը, որը ռուսմանսիրություն և փաստաթղթերի մի քանի սովորածավալ հատորներ է հրապարակել հայ-ավստրոհունգարական հարաբերությունների մասին: «Հայկական հարցը և հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում ըստ ավստրիական արխիվների նյութերի» իր աշխատության մեջ Օհանջանյանը խոսելով 1894—1895 թթ. մասին գրել է.

«Հայերին պաշտպանելու համար Ռուսաստանը Թուրքիային սպառնաց մտնել ' Հայաստան: Իրավիճակը սրվեց, բայց շնորհիվ անհապաղ ռազմական միջոցների, իրենց մայր Գոլցի համառ խորհրդի և անդադար պահանջների արդյունք էին, ' Ռուսաստանը հրաժարվեց Հայաստան մտնելուց: Գոլցը կարգադրել էր աշխարհագրային տիրույթներ ուղարկել Եվրոպական գավառներն ու Հայաստան: Բացի այդ, ' ճա կարգադրել էր ռազմական զորություն մտցնել Երզնում»:

Պատմաբանի այս եզրակացությունը, որ հիմնված է փաստերի վրա, լիովին հերքում է ռուսոֆոբների հնարած հեքիաթը:

Մի քանի խոսք ֆրանսիական կառավարության ու նրա պաշտոնական փաստաթղթերի մասին: XIX դարի 90-ական թթ. միջազգային հարաբերությունների պատմությանը նվիրված հարուստ գրականության մեջ վաղուց արդեն նշված է, որ Մեծ Բրիտանիայի ու Գերմանիայի ագրեսիվ մերձավորարևելյան քաղաքականության առկայության պայմաններում ֆրանսիական կառավարությունը բացահայտորեն պաշտպան է կանգնել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությանը ու անձեռնմխելիությանը և այդ պատճառով էլ չի ձեռնարկել իրական ու վնասակար միջոցառումներ ստիպելու Արդուլ Համիդին վերջ դնելու հայկական կոտորածներին; այլ սահմանափակվել է միայն նրանով, որ ձեռնադրեցին պաշտպանել է «մեծ տերությունների» առաջարկները Օսմանյան կայսրության մեջ ռեֆորմներ մտցնելու մասին: Այդ է պատճառը, որ Ֆրանսիայի առաջավոր մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ վնասակար բողոք հայտնեցին իրենց կառավարության քաղաքականության դեմ: Ի դեպ, այդ կառավարությանը խիստ քննադատու-

թյան ենթարկեց նաև մեր անվանի բանաստեղծ ու հրապարակախոս Սմբատ Շահազիզը, հատկապես ընդգծելով այն փաստը, որ անցյալում բարձր գաղափարներ քարոզող Ֆրանսիան 1890-ական թթ. «պապանձվեց և ծպտուն չհանեց ի պաշտպանություն իր դավանած սկզբունքներին»։ Սակայն մի կողմ թողնելով այդ հարցը, այստեղ նշենք միայն հետևյալը։ 1897 թ. Փարիզում լույս տեսավ ֆրանսիական փաստաթղթերի երկու հատորից բաղկացած ժողովածուն («Դեղին գիրք»), որը հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ 1890-ական թթ. հայկական կոտորածների մասին (տե՛ս Ministère des Affaires Étrangères. Documents diplomatiques. Affaires Arméniennes. Projets de Reformes dans l'Empire Ottoman, 1893—1897, Paris, 1897)։

Լինելով լուրջ պաշտոնական հրապարակում, այդ ժողովածուն ևս չի հաստատում հորինված առասպելը։ Չենք կարծում, իհարկե, թե ֆրանսիական պաշտոնական շրջաններն ինչ-ինչ նկատառումներով «խնայիչ են» վարկաբեկել ցարական կառավարությանը։

Այժմ Ռուսաստանի մասին ԽՆՀ քաղաքականությունն էր վարում ցարական կառավարությունը Հայկական հարցում 1890-ական թթ. և այդ խնդրի վերաբերյալ ի՞նչ են ասում ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերը։ Հակառակ իր դարավոր հակասության քաղաքականությունը, Ռուսաստանը 1890-ական թթ. պաշտպանեց Օսմանյան էլայսբուլբյան ամբողջականությունը և անձեռնմխելիությունը։ Դրա հիմնական պատճառը նորից Անգլիայի մերձավորարևելյան ագրեսիվ քաղաքականությունն էր, որը զլխավորապես ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ։ Ստեղծված նոր իրադրության մեջ մի շարք հարցերում համընկան ցարական կառավարության և Բ. Դոան քաղաքական շահերը։ Ստեղծվեցին «բարեկամական» հարաբերություններ ցարի և սուլթանի միջև։ Մյուս կողմից հայ-ռուսական հարաբերությունների վրա խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ ցարական կառավարության ռեակցիոն ներքին քաղաքականությունը (հայկական ժխական դպրոցների ու բարեգործական ընկերությունների փակումը, ընդհանրապես «եծապետական շովինիզմի ուժեղացումը և այլն»)։ Ցարական իշխանությունները պայքար ծավալեցին Կովկասից Թուրքիա գնացող հայ կամավորների, հայ ազգային կուսակցությունների ու կազմակերպությունների, մասնավորապես ռուս «նիհիլիստների» ու եվրոպական «ոցիալիստների» գաղափարները բաժանող Հնչակյան և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունների դեմ։ Այս խնդրում անգամ հաճախ զործակցում էին ռուսական ժողորմների և թուրքական ոստիկանությունը։ Ցարական կառավարությունը վճռականորեն դեմ եղավ, որ իր կայսրության սահմանների վրա, այսինքն Արևմտյան Հայաստանում 1890-ական թթ. ստեղծվի հայկական ավտոնոմիա կամ «անկախ» պետականություն, քանի որ դա ձեռնու էր Մեծ Բրիտանիային՝ ռուսական առաջխաղացումը Մերձավոր Արևելքում կանգնեցնելու համար։ Այս ամենը, իհարկե, պատմական ճշմարտություն է։ Բայց միաժամանակ ճիշտ է նաև այն, որ ցարական կառավարությունը, չնայած այդ բոլորին, չի ցանկացել ոչնչացնել արևմտահայությունը, քանի որ դա չէր համապատասխանում Մերձավոր Արևելքում ռուսական կառավարության ռազմա-ստրատեգիական քաղաքականության հիմնական սկզբունքներին։ Այդ է պատճառը, որ անգամ 1890-ական թթ. ռուսական կառավարությունը վճռական քայլեր է կատարել արևմտահայության մասսայական կոտորածները դադարեցնելու համար։ Այս խնդրի վերաբերյալ կան կարևոր տեղեկություններ նաև Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան, գաղտնի խորհրդական Ա. Ի. Նելիդովի պաշտոնական թղթերում։ Ահա դրանցից մեկը։ 1894 թ. Սասունի հայ բնակչության կոտորածների առիթով ստեղծված հանձնաժողովի գործունեության կապակցությամբ Նելիդովը իր գաղտնի հրահանգում ուղղված էր ղրդումի ռուս հյուպատոսին գրել է.

«Համակված լինելով մարդասիրության անկեղծ զգացմունքով և Փոֆր Ասիայի փրկությունը բնակչության գոյության ծանր պայմանները թեթևացնելու ցանկությամբ, մենք սակայն, հետո եւնք խախտուելու հայերի փաղափակաւ բաղձաւնները, որոնք կազմում են Եվրոպայում գտնվող հայկական կոմիտեների գործունեության առարկան և Արևմուտքից ու երբեմն ռուսահայերի կողմից, որոնք վարակված են հեղափոխական ոգով և այնտեղ դառնում են ազգային պրոպագանդայի ագենտներ, տարածվում են բուրժուայերի մեջ» (Архив внешней политики России, политархив, д. № 3435).

Սի կողմ թողնելով դեսպանի անհիմն պնդումը հակասամանյան հայ ազատագրական շարժման պատճառների մասին, հարկ ենք համարում այստեղ նշել այն, որ այդ տարիներին ցարական կառավարությունը արևմտահայերի նկատմամբ խսկապես վարում էր երկակի քաղաքականություն: Մի կողմից նպատակ ուներ բարելավել նրանց ծանր վիճակը, ապահովել նրանց ֆիզիկական գոյությունը, մյուս կողմից պայքարում էր հայ ազգային կուսակցությունների «փաղափակաւ բաղձաւններ», ու «սեպարատիստական» ձգտումների դեմ: Չմոռանալով ավելացնել, որ ցարական կառավարությանը խիստ անհանգստացնում էր նաև այն հանգամանքը, որ Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժումը կարող է արձագանքներ գտնել Կովկասում, արևելահայության մեջ:

Վկայակոչենք մի այլ փաստաթուղթ, ուր խոսվում է այն մասին, թե ինչ դիրք է բռնել Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Նելիդովը Կ. Պոլսում 1896 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած հայկական ջարդերի օրերին: Կ. Պոլսի ռուսական ռազմական ներկայացուցիչ (ագենտ) գնդապետ Պեշկովի նույն թվականի օգոստոսի 19 թվակիր գաղտնի զեկուցման մեջ, ուղարկված ռազմական մի-նիստրությանը, ասված է.

«Կ. Պոլսում, երկու օրվա ընթացքում սպանվել են 5.500 անպաշտպան հայեր, այդ թվում և շատ աչք քրիստոնյաներ: Պարզված է, որ ջարդերը իրագործել են կառավարության կողմից նախօրոք ստեղծված բանդաները ոստիկանության ղեկավարությամբ: Դիվանագիտական կորպուսի և հատկապես մեր դեսպանի վեհական գործողությունների շնորհիվ երեկ և այսօր հանգիստ է, բայց խուճապը շարունակվում է (ընդգծումը մերն է—Մ. Գ. տե՛ս АВР, политархив, д. 3443):

Ինչպես տեսնում ենք, գնդապետ Պեշկովը ռուսական դեսպան Նելիդովի մասին հայտնել է այն, ինչ որ գրել են Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանին փոխարինող Արթուր Հերբերտը և գերմանացի մայոր Ֆոն դեր Գոլցը (այդ մասին արդեն խոսեցինք): Տարբեր երկրների պաշտոնական անձանց կարծիքների ընդհանրությունն, իհարկե, պատահական չէ, այդ կարևոր փաստ է, որ չի կարելի անտեսել:

Հայկական կոտորածները կանխելու ուղղությամբ Նելիդովի ունեցած մտահոգության մասին են վկայում նաև աչք փաստեր: Այսպես, օրինակ, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը արտաքին գործոց մինիստրությանն ուղղված իր զեկուցագրերից մեկում հարց բարձրացրեց ուժեղացնել ռուսական նավատորմը Սև և Միջերկրական ծովերում, որպեսզի այն թույլ չտա ծովափնյա քրիստոնյա՝ այդ թվում և հայ բնակչության նոր կոտորածներ:

Ի՞նչ դիրք բռնեց Ա. Նելիդովը Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխություններ անցկացնելու խնդրի վերաբերյալ: Այդ մասին ևս կան ոչ քիչ արժանահավատ տեղեկություններ: Ահա դրանցից մեկը: Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Ֆիլիպ Քերրին 1895 թ. ապրիլի 18-ի թվակիր զեկուցագրում ուղղված արտաքին գործոց մինիստր Կիմբելիին գրում էր, որ իր հետ ունեցած պաշտոնական հանդիպման ժամանակ «Նելիդովն առաջադրեց անկեղծ ցանկություն կարգավորել զոհերը բուրժական նահանգներում, որպեսզի բարելավվի հայերի վիճակը և ապահովվի հանգստությունը սահմանների վրա» (տե՛ս Blue Book, Turkey, № 1 (1896), p. 28):

Ռուսոֆորները իրենց հորինած առասպելը հիմնավորելու նպատակով հաճախ փորձում են վկայակոչել 1895—1896 թթ. Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր իշխան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկուն, նշելով, որ իբր վերջինս բացահայտ հայտարարություն է արել այն մասին, թե Ռուսաստանին Արևմտյան Հայաստանը պետք է առանց հայերի: Այս կարծիքը քարոզողներին և ոչ մեկը, սակայն, նեղություն չի քաշում բերել որևէ փաստաթուղթ կամ որևէ պաշտոնական աղբյուր: Կատարվում է միայն լոկ հայտարարություն: Ռուսական արխիվային նյութերը, այդ թվում և ամենագաղտնի նյութերը նայել և ուսումնասիրել են բազմաթիվ պատմաբաններ (նկատենք, որ մենք ևս տարիներ շարունակ աշխատել ենք այդ արխիվներում): Բայց ոչ ոք նրանցից չի հայտնաբերել Լոբանով-Ռոստովսկուն վերագրվող «հայտարարությունը»: Իրականում տեղի է ունեցել հետևյալը. իշխանը մի քանի անգամ առիթներ է ունեցել հայտարարելու, որ Ռուսաստանը դեմ է, որ իր հաջորդին սանձաձեռնում ստեղծվի հայերի քաղաքական խոսքերի ու հորինված առասպելի միջև կա շատ մեծ տարբերություն: Մեր ուսումնասիրողները չեն նկատում այդ: Ի դեպ, նրանք արդյո՞ք գիտեն, որ բրիտանական դեսպանի հետ ունեցած մի գրույցի ժամանակ Լոբանով-Ռոստովսկին ասել է թե Ռուսաստանը բախտավոր կլինի եթե ապահովվեն սուլթանի ներկա հպարտական քրիստոնյաների կյանքն ու գույքը (տե՛ս А. Д. Ж. Киракосян. Великобритания и Армянский вопрос. 90-е годы XIX века, Ереван, 1990, стр. 135):

Բայց հարցին մոտենանք նաև այլ տեսանկյունից: Ծնթադրենք Լոբանով-Ռոստովսկին ինչ որ մեկին, բանավոր գրույցի ժամանակ, սթափ թե անսթափ վիճակում, թույլ է ասել իրեն գործածել սննդամթերքի մի արտահայտություն, հիմար մի ֆրազ: Մի՞թե դա ավելի կարևոր է քան ցարական արխիվներում պահվող բազմաթիվ պաշտոնական զեկուլյագրերը, հրահանգները կամ թե, ասենք, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի ակնհայտ փորձունեությունը, օտարերկրյա կառավարությունների պաշտոնական հաղորդումները և այլն:

Վերջապես շմոռանանք նաև մի այլ հանգամանք: Ռուսաստանում միշտ էլ եղել են աղբյուրամուր, խիստ ռեակցիոն բարձրաստիճան պաշտոնյաներ ու չինովնիկներ, որոնք քարոզել են մեծապետական շովինիզմի ծայրահեղ ռեակցիոն գաղափարներ: Հիշենք Գրյազնովին, Գոլիցինին, Վելիչկոյին և մյուսներին: Մի՞թե կարելի է սեհարյուրյակային բանդայի բթամիտ ներկայացուցիչների բոլոր ցնդաբանությունները նույնացնել ռուսական պետության պաշտոնական քաղաքականության հետ: Իհարկե, ոչ: Ահա մի օրինակ: Կովկասի փոխարքա իշխան Գոլիցինը, որ ռուս սեհարյուրյակայինների գլխավոր դեմքերից մեկն էր, կազմեց ծրագիր, որի համաձայն կովկասահայերը իրենց հեղափոխական, սեպարատիստական (անջատողական) գործունեության համար պետք է գաղթեցվեին Սիբիր: Փոխարքայի բոլոր ջանքերը, սակայն, ապարդյուն անցան: Ցարական կառավարությունը մերժեց նրա այդ տխմար «մտահղացումը», քանի որ այն հակասում էր հայերի նկատմամբ ռուսական կառավարության վարած ավանդական հովանավորողական քաղաքականությանը: Չպետք է մոռանալ, որ 1890-ական թթ. վերը հիշված ծայրահեղ հետադեմներից բացի Ռուսաստանում գործում էին նաև մի շարք հասարակական-քաղաքական հեղափոխական կազմակերպություններ ու կուսակցություններ, ինչպես նաև բազմաթիվ առաջավոր ու մարդասեր մտավորականներ, որոնց թվում Յու. Վեսելովսկին, Լ. Կոմարովսկին, Մ. Կովալևսկին, Վ. Գոլմատրեմը, Վ. Սոլովյովը, Բալմոնտը և շատ ուրիշներ, որոնց իրենց մարդասիրական ձայնը բարձրացրին ի պաշտպանություն հալածվող ու հետապնդվող արևմտահայության, ի պաշտպանություն Հայկական հարցի բարեհաջող լուծման: Չպետք է անտեսել նաև այն, որ այդ նույն մտավորականության ջանքերով ու կառավարական օր-

դանների համաձայնությամբ կազմակերպվեց հանգանակություն, որից ըստացված գումարները տրամադրվեցին Կովկաս և ընդհանրապես Ռուսաստան անցած արևմտահայ գաղթականներին (1896 թ. դեկտեմբերի 12-ին ռուսական կառավարությունը հատուկ որոշում ընդունեց՝ ամբողջ երկրում հանգանակություն անցկացնել արևմտահայ գաղթականներին օգնելու նպատակով)։ Հետաքրքիր է նաև հետևյալ փաստը։ Ռուս և ռուսահայ մի խումբ գիտնականների ու մշակույթի գործիչների նախաձեռնությամբ 1897 թ. Մոսկվայում լույս տեսավ «Նորարարական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» խորագիրը կրող բազմաբովանդակ ու մեծաձևավալ մի գիրք, որտեղ գետնի վրա են գիտական հոգևածներ, գեղարվեստական ստեղծագործություններ և այլևայլ կարևոր նյութեր։ Նրա վաճառքից գույացած գումարը որոշվեց տրամադրել Թուրքիայից Կովկաս ու Ռուսաստան ճողպարած արևմտահայ գաղթականներին։ Շատ տեսակետներից հետաքրքրական ու արժեքավոր այդ ժողովածուում տպագրվեց նաև մեծ գրող Լ. Ն. Տոլստոյի հետևյալ նամակը (Ֆոտոպատճեն) ուղղված գրքի փաստացի խմբագիր Գրիգոր Ավետովիչ Ջանշիկին։

«Милостивый государь Григорий Аветович.

Очень сожалею о том, что не мог принять деятельного участия в предпринятом Вами добром деле. Болезнь и другие обстоятельства помешали мне докончить то, что я намеревался предложить Вам в Сборник.

От всей души желаю ему успеха и достижения цели, ради которой он предпринят.

С совершенным уважением остаюсь готовым к услугам.

17 апреля 1897 г.

Лев Толстой.

Բայց նորից անցնենք հիմնական հարցին։ Փաստերը խոսում են այն մասին, որ 1890-ական թթ. պատմական անցքերի աղավաղման ու կեղծման գլխավոր մեղքը ընկնում է Մեծ Բրիտանիայի ղեկավար շրջանների վրա։ Հակառակ անգլիական առաջավոր, ազնիվ մտավորականության շատ ներկայացուցիչների մարդասիրական-հայասիրական ելույթներին, անգլիական կառավարությունը շարունակեց վարել իր նախկին տարիների խարդախ քաղաքականությունը։ Ավելին, ոտնահարելով մարդկային բարոյականության տարրական նորմերը, նա, ինչպես տեսանք, գաղտնի պահեց և ժամանակին չհրապարակեց իր տրամադրության տակ եղած հավաստի այն տեղեկությունները (Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանության վերը նշված գեկուցագրերը), որոնք ցույց էին տալիս, որ ռուսական կառավարությունը մի շարք ռեալ քայլեր է կատարել ձգտելով դադարեցնել հայերի կոտորածները Թուրքիայում։ Այսպիսով արվեց ամեն ինչ, որպեսզի խիստ սև գույներով ներկայացվի հայերի նկատմամբ ցարական կառավարության վարած քաղաքականությունը։ Ընդհանուր առմամբ անգլիական այդ հզոր պրոպագանդան ունեցավ իր հետևանքը՝ ապակողմնորոշվեցին, դեգորիենտացիայի ենթարկվեցին շատերը ինչպես Ռուսաստանում, եվրոպական երկրներում, այնպես էլ հայ իրականության մեջ։ Բազմաթիվ գործիչներ, որոնք արդարացիորեն, դժգոհ էին ցարիզմի ներքին ռեակցիոն քաղաքականությունից, օգտագործեցին Լոնդոնում ստեղծված հերյուրանքը։ Դյուրահավատ մեր շատ թերթեր միանալով Լոնդոնում ծավալված պրոպագանդային, հայկական կոտորածների մեղքը գցեցին Ռուսաստանի վրա։ Տպագրվեցին լուրեր այն մասին, որ իբր ռուսական դեսպան Նելիդովը սուլթան Աբդուլ Համիդին ասել է. Կոտորեցեք, Ձերդ մեծություն, կոտորեցեք հայերին։ Այս կապակցությամբ հիշենք հետևյալ փաստը։ Ցարական կառավարության թշնամի, գրող, հրապարակախոս հայագետ Ա. Վ. Ամֆիտեատրովը Նելիդովի հետ ունեցած իր զրույցից հետո, 1906 թ. վճռականորեն հեռքեց թերթերի այդ լուրերը, պըն-

դեղով, որ Նեխլդովին վերադրված խոսքերը սուտ են: Սակայն դրանից հետո էլ չդադարեց հակառուսական պրոպագանդան: Հայ շատ քաղաքական գործիչներ շարունակեցին իրենց քարոզները այն մասին, որ հայկական կոտորածների գլխավոր մեղավորը Ռուսաստանն է: Եղավ մի պահ, երբ անգամ երիմյան Հայրիկը ապակողմնորոշվեց այդ հարցում, բայց շուտով, 1907 թ. նա Նիկոլայ II կայսրին ուղարկած իր նամակ-դիմումում նորից ընդգծեց այն հանգամանքը, որ հայութունն իր հույսը կապում է հիմնականում Ռուսաստանի հետ (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1993, № 1—2, էջ 166):

Նշելով այս բոլորը, սակայն, հարկ է նկատել, որ ժամանակի հայ անվանի գործիչների ու մտավորականության մի զգալի մասը հավատ չընծայեց անգլիացի ռուսոֆոբներին: Բնորոշ է, որ XX դարի սկզբներին, երբ Լոնդոնում դեռ ուժեղ էր հակառուսական պրոպագանդան, նա շարունակեց զարգացնել այն տեսակետը, որ հայ ժողովրդի հուսալի բարեկամը Ռուսաստանն է: Բերենք մի քանի օրինակ:

1907 թ. Արշակ Զոպանյանը իր «Անահիտ» հայտնի հանդեսում խիստ քննադատության ենթարկեց անցյալի արևմտահայ քաղաքական այն գործիչներին, որոնք ժամանակին չհասկացան, որ անգլիացիները փաստորեն միշտ էլ դեմ էին հայության «սուրբ բաղձանքներուն, մինչև ռուսը իր շահերուն բերմամբ՝ դաշնակից էր հայուն»: 1912 թ. Գրիգոր Զոհրապը պնդում էր, որ «Հայկական հարցում մեր գլխավոր հենարանը Ռուսաստանն է, քանի որ նա մեր հարևանն է և շահագրգռված է մեզանով» (նույն տեղում, 1922 թ. № 1, էջ 211): Նույն թվականի դեկտեմբերին Կոմիտասը Ա. Զոպանյանին գրած նամակում շարադրելով իր հայացքները Հայկական հարցի հնարավոր լուծման մասին, եզրակացնում էր. «Ռուսմե շիֆ փրկություն արաափիս Ռուսիս ... Զպետք է խաբվենք Եվրոպայի զանազան խոստումնալից խաբկանքներին» (ՊՐՀ, 1958 թ., № 1, էջ 264): 1913 թ. հունվարին Հովհաննես Թումանյանը հրապարակեց «Հայկական հարցը ու իր լուծումը» հոդվածը, որը շոտանալով հիշել ցարական կառավարության զաղուժային քաղաքականությունը, գրեց հետևյալ խորիմաստ տողերը. «Հայկական հարցը վայրենի կառնածների և կեղեքումների հարց է, հալածանքների ու գաղթականությունների հարց է. նա գերազանցաբեռն ֆիզիկական գոյության խնդիր է: Եվ նրա հաջողությունը միշտ կապված է Ռուսաստանի հաջողության հետ: Ով վեր է կացել Ռուսաստանի հաջողության դեմ, վեր է կացել Հայկական հարցի հաջողության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ պաշտպանել է Տաճկաստանին, նա մեղավոր է տաճկական գաղանդություններին ու հայկական սարսափներին... Անգլիան հայ ժողովրդի սարսափին ու աղերսական դիմումին տվեց հայտնի պատասխանը. «Մեր նավերը չեն կարող լողալ հայոց լեռների զազաթներին»: Մինչդեռ աշխարհին հայտնի է, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը նստում էր ոչ թե հայոց լեռների զազաթներին, այլ Բոսֆորի ջրերի ափերին, ուր միշտ կանգնում են անգլիական նավերը», («Հորիզոն», 1913 թ. № 9): Կարդացե՛ք զորավար Անդրանիկի ելույթները 1917—1918 թթ. մեր մամուլում, հետևե՛ք նրա գործունեությանը այդ և հետագա տարիներին—միշտ ռուսական օրինետացիայի համոզված կողմնակից: Որպեսզի ավելի պարզ պատկերացնենք անգլիացի ռուսոֆոբների հորինած ստերի շարախոսական բնույթը և Հայկական հարցում Մեծ Բրիտանիայի վարած հակահայ քաղաքականությունը, լսենք անգլիական նշանավոր քաղաքական ու պետական գործիչ Լյուդ Ջորջի խոստովանությունը: «Ճշմարտությունը հաշտության պայմանագրերի մասին» իր հայտնի աշխատության մեջ նա գրել է.

«Ման-Ստեֆանոյի հաշտությամբ ռուսական զորքերը պետք է օկուպացնեին Հայաստանը, մինչև որ իրականացվին անհրաժեշտ բարենորոգումները: Այդ որոշումը չեղյալ հայտարարվեց Բեռլինի 1878 թվականի պայմանագրով, որը մեր սպանության ճնշման արդյունք էր և մեր կողմից հրե-

չակվում էր իբրև Անգլիայի մեծագույն հաղթանակ, որը պատվավոր հաշտությունն էր բերեց: Հայաստանը զոհաբերվեց մեր կերտած հաղթական զոհասեղանին: Ռուսները հարկադրված էին հեռանալ, տարաբախտ հայերը նորից ճգմվեցին իրենց կեղեքիչների կրնկով, որոնք պարտավորվել էին «բարեկամներ և բարեփոխություններ» անցկացնել հայաբնակ նահանգներում: Բոլորիս հայտնի է, թե այդ պարտավորությունները ինչպես էին խախտվում քառասուն տարի շարունակ... Բրիտանական կառավարության ֆաղափառ նույնությունը նախապես անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թվականների անավարտ սպանդներին և 1915 թվականի զարհուրելի եղեռնին» (ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.):

Կարծում եմ դժվար է շահամաձայնվել պատմական փաստերից բխող այս եզրակացության հետ:

III

Մի զեկուցման մեջ, հասկանալի է, որ անհնարին է հանգամանորեն ու պատշաճ մակարդակով ներկայացնել մեզ այստեղ հետաքրքրող խնդիրը: Նպատակ ենք ունեցել միայն համառոտ ձևով շարադրել մեր կարծիքը հատկապես 1890-ական թթ. հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության մի կարևոր հարցի վերաբերյալ, հարց, որը դեռևս չի դարձել հատուկ ուսումնասիրության առարկա: Զիշտ է, մեր մի շարք պատմաբաններ՝ Գ. Հարությունյանը, Լ. Բայրամյանը և Ա. Կիրակոսյանը, ուսումնասիրելով Հայկական հարցում Մեծ Բրիտանիայի այդ տարիների վարած քաղաքականությունը, միաժամանակ խոսում են նաև եվրոպական մյուս պետությունների, այդ թվում և Ռուսաստանի քաղաքականության մասին: Եվ կարևոր է նկատել, որ հիշված հեղինակները խիստ քննադատելով ցարական կառավարության այդ տարիների ռեակցիոն, թուրքոֆիլական քաղաքականությունը, այնուամենայնիվ չեն գալիս այն եզրակացության, թե իբրև Ռուսաստանը նպատակ է ունեցել «գրավել Արևմտյան Հայաստանն առանց հայերի»:

Ավելորդ համարելով բերել նոր վկայություններ կամ այլ արխիվային փաստաթղթեր, մենք սակայն ցանկանում ենք նորից ընդգծել հետևյալ հանգամանքը: Ցարական թռնապետությունը, հարկավ, վարում էր գաղութային, ազգային ճնշման քաղաքականություն ինչպես կայսրության մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի նկատմամբ: Սակայն ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից նա հաճախ պաշտպանում էր թուրք սուլթանների և պարսիկ շահերի դեմ ուղղված հայ ազատագրական պայքարը, պաշտպանում էր, իհարկե, այնքանով, որքանով այդ շէր հակասում իր քաղաքական ծրագրերին: Ռուսաստանի վարած բազմաթիվ պատերազմները Թուրքիայի դեմ, օրինակ, օբյեկտիվորեն օգնում էին օսմանյան լծի տակ գտնվող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումներին: Հիշենք, թե ինչպիսի վճռական դեր խաղաց Ռուսաստանը սերբերի, հույների, բուլղարների և մի շարք այլ ժողովուրդների ազատագրման գործում: Չմոռանանք նաև այն գրական, առաջադիմական դերը, որ ունեցավ նա արևելահայության պատմական բախտում: Հայտնի է, որ 1828—1829 թթ. Արարատյան դաշտում ռուսական Կոնկասյան բանակի հաղթանակները նոր հուսատու հորիզոններ բացեցին արևելահայության համար: Բայց այլ պարագաներում նույն ցարական կառավարությունը խստորեն հետապնդել է հայ ազատագրական շարժումը: Այսպիսով պետք է խուսափել միանշանակ գնահատականներից և աշխատել հարցերը քննարկել կոնկրետ իրադրություններում: Կարևոր է ընդգծել նաև հետևյալը. ցարական կառավարությանը կաբեյի է և պետք է մեղադրել շատ հարցերում, բայց ասել, թե նա 1890-ական թթ. ձգտել է իրականացնել «Հայաստանն առանց հայերի» ծրագիր, անհիմն է և չի համապատասխանում պատմական փաստերին: Իրականում այդպիսի նպատակ ունեցել է օսմանյան պետությունը, բայց

ոչ Ռուսաստանը: Այս, իհարկե, հայտնի ճշմարտություն է, որի մասին գրել են ոչ միայն հայ և ռուս, այլև արևմտյան հեղինակները: Ահա դրանցից մեկի՝ Հարվարդի համալսարանի հայտնի պրոֆեսոր, պատմաբան Վիլյամ Լանգերի լիովին հիմնավորված եզրակացությունը. «Բոլորովին պարզ է, որ սուլթանը (խոսքը վերաբերում է Աբդուլ Համիդին—Մ. Ն.) որոշեց վերջ տալ Հայկական հարցին հայերին ոչնչացնելու միջոցով» (տե՛ս W. L. Langer, The Diplomacy of Imperialism 1890—1902. New York, 1935, p. 203). Անկասկած, սա է ճշմարտությունը և ոչ թե Լոնդոնում հորինված մեղ ծանոթ առասպելը:

Զեկուցման վերջում կցանկանալի ձեր ուշադրությունը հրավիրել մի այլ հանգամանքի վրա: Ահա մի քանի տարի է, որ մեր պարբերական մամուլում լույս են տեսնում ոչ քիչ հոգվածներ, որոնցում արդարացիորեն քննադատվում են մեր անցյալի, հատկապես Հայաստանի հորհրդային Հանրապետության ժամանակաշրջանի պատմագիտության սխալները: Բայց դրան զուգընթաց մի շարք ոչ մասնագետ, դիլետանտ հեղինակներ փորձեր են անում նորից քարոզել XIX դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ էֆենդիների ու պաշպանողական հոսանքների ներկայացուցիչների տեսակետները: Այսպես, օրինակ, փորձում են մեղ համոզել, որ հայ ժողովուրդը չպետք է ոտքի ելներ օսմանյան տիրապետության դեմ, քանի որ ավելորդ և վնասակար է եղել հայ ազատագրական շարժումը, որ հայությունը պետք է ունենար ոչ թե ռուսական այլ արևմտյան օրինատացիա: Այս «տեսակետները», իհարկե խիստ անլուրջ, մակերեսային ու հակագիտական են: Ի դեպ նկատենք, որ եթե XIX դարում թույլ էին տրվում նման սխալներ, ապա դա կարելի է որոշ չափով բացատրել ու հասկանալ, քանի որ շատ հարցեր այն ժամանակ դեռևս պարզ չէին: Բայց զարմանալի այն է, որ մեր օրերի մի շարք «գիտուններ», որոնց պետք է հայտնի լինի 1915 թ. Մեծ եղեռնի պատմությունը, քեմալականների հայաջինջ ծրագրերը, Լոզանի 1922—23 թթ. կոնֆերանսի հայտնի որոշումները՝ Հայկական հարցը արևմտյան պետությունների օժանդակությամբ գերեզմանոցում թաղելու մասին և այլն, համառորեն կրկնում են անցյալում թույլ տրված սխալները:

Մեր դիլետանտներից մի քանիսը խստորեն քննադատում են հայ քաղաքական գործիչներին այն բանում, որ նրանք, փորձելով ազատվել օտարների տիրապետությունից, չեն հենվել սեփական ուժի վրա, այլ դիմել են «երտուղ ուժի» օգնությանը: Այս կարծիք ունեցողները պարզապես մոռանում են, չեն գիտակցում այն կարևոր հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդը, ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում, ապրում էր մեծ մասամբ թվական գերակշռություն ունեցող մահմեդական բնակչության մեջ, չէր կազմում միաձուլ ու հզոր հավաքական ուժ, ուստի ի վիճակի չէր սեփական ուժերով, առանց օգնության թոթափել դեռևս բավական ուժեղ բռնապետությունների ծանր լուծը: Այսպիսով անցյալի մեր գործիչներն այս հարցում ևս ավելի իրատես մարդիկ էին, քան մակերեսային մտածողություն ունեցող այսօրվա ռուս հայրենասերները:

Անհիմն է նաև այն մեղադրանքը, թե մեր նախնիները լինելով միամիտ ու «պրիմիտիվ» դիմել են եվրոպական զանազան պետություններին, նրանցից սպասելով ոե՛ստ օգնություն: Նորից անգիտություն, նորից շատ տարածված անիծյալ դիլետանտիզմ: Պատմությանը քիչ թե շատ ծանոթ յուրաքանչյուր մտավորական լավ գիտի, որ եղել են բազմաթիվ դեպքեր, երբ օսմանյան տիրապետության տակ հեծող շատ ժողովուրդներ իրենց ազատությունը և անկախությունը ստացել են մեծ տերությունների միջամտության և օգնության շնորհիվ: Հայտնի է, որ այդ միջամտությունից օգտվել են հույները, սերբերը, բուլղարները, մակեդոնացիները, 1862 թ. Լիգանանի քրիստոնյա մարոնիտները, ավելի ուշ արաբական մի շարք երկրներ և այլն: Իհարկե, դժվար չէ հասկանալ, որ մեծ տերությունների նշված միջա-

մտությունները պայմանավորված էին նրանց տնտեսական ու քաղաքական որոշակի շահերով: Իհարկե, ճիշտ է նաև այն, որ այդ նույն պետություններն այլ պարագաներում մի անգամ չէ, որ փոքր ժողովուրդների նկատմամբ վարել են երկերեսանի, խաբեբայական, անգամ հանցավոր քաղաքականություն: Բայց այդ բոլորով հանդերձ փաստը մնում է փաստ, որ սլաւոնական որոշ իրադրություններում տեղի է ունեցել «մեծերի» ու «փոքրերի» շահերի համընկնում, որից և օգտվել են նաև փոքր ու ճնշված ժողովուրդները: Հայտնի է, որ մարդկության պատմությունը ընթանում է ոչ հարթ ճանապարհով, այլ հակասություններով ու բարդ զիջազանքներով: Ի դեպ, մեր նշանավոր նախնիները ևս իր ժամանակին զգացել են մեծ տերությունների քաղաքականության ինչպես բացասական, այնպես էլ դրական հետևանքները: Ուստի առնվազն անբարտապանություն է նրանց մեղադրել «պրիմիտիվության» կամ «քծնության» մեջ: Վերջապես մեր նախնիները, չէին հակադրում «սեփական» և «երրորդ» ուժերը: Նրանք անհրաժեշտ էին համարում, եթե այդ հնարավորությունը կար, դիմել և՛ մեկին, և՛ մյուսին: Բայց դիվտանտները պատմությունն ազավաղում են նաև այս հարցում: Մնում է նորից հիշեցնել դիվտանտիզմի (սիրողականության) վնասակարությունն ինչպես հասարակական կյանքի մյուս բնագավառներում, այնպես էլ պատմագիտության մեջ: Ծիշտ է ասված, որ կոշկակարը պետք է զբաղվի կոշկակարությամբ, վիրաբույժը՝ վիրաբուժությամբ, կարճ ասած, ամեն մեկը իր գործով:

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ АРМЯНО-РУССКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИИ

Академик НАН РА М. Г. НЕРСИСЯН

Резюме

Более трехсот лет тому назад наши предки-патриоты установили политические связи с Российским государством, стремясь с его помощью освободить армянский народ от жестокого ига турецких пашей и персидских ханов. В XVII—XVIII веках поборниками русской ориентации выступали дальновидные армянские католико-сы, ходжи-торговцы, мелики и все известные деятели освободительного движения. В XIX веке и в начале XX века на этих позициях стояли такие выдающиеся деятели как Нерсес Аштаракец, М. Тагнадян, Х. Абовян, Ст. Назарян, М. Налбандян, Р. Патканян, Раффи, Г. Арцруни, Комитас, Гр. Зограб, Ов. Туманян, полководец Андраник, А. Чопанян и другие. С Россией связывали свои надежды и широкие народные массы. Однако в среде армянского общества сформировалось также незначительное течение русофобов, которое усилилось особенно в 1890-х годах, когда в английской печати был выдуман миф о том, будто Россия намеревается уничтожить западных армян и захватить их страну («Армения без армян»). Эта инсинуация получила широкое распространение как в западных странах, так и в России и армянской действительности. В докладе (прочитанном на научной сессии Института истории НАН РА 29 июня 1993 г.) на основе английских, немецких и русских секретных документов и других официальных источников опровергаются эти лживые измышления английских русофобов. В действительности в 1890-х годах и в течение нескольких последующих лет имело место следующее: в ответ на весьма агрессивную политику Великобритании на Ближнем Востоке царское правительство признало неприкосновенность Османской империи, заняло по отношению к армянскому освободительному движению и армянским политическим партиям враждебную позицию, в частности, выступало против идеи создания на южных границах России армянского государства. С другой стороны, Российское правительство предприняло реальные шаги, направленные на прекращение развязанных султаном Абдул Гамидом массовых погромов ар-

мми. Этого требовали интересы основной, непреходящей внешней политики России, а также вековые традиции армяно-русских отношений. Царское правительство можно обвинить во многих вопросах, но утверждение, что в 1890-х годах оно стремилось захватить «Армению без армян», безосновательно, не соответствует исторической действительности.

ON SOME QUESTIONS OF THE HISTORY OF ARMENIAN-RUSSIAN POLITICAL RELATIONS

Academician of the NAS of the RA *M. G. NERSISSIAN*

S u m m a r y

Over three centuries ago our patriot-ancestors established political connections with the Russian government trying to liberate the Armenians from the yoke of Turkish pashas and Persian khans, with Russia's help. In the 17—18th centuries the Armenian far-sighted catholicoses, khojas, meliks and all the prominent figures of the liberation movement appeared to be supporters of the Russian orientation. In the 19th century and at the beginning of the 20th century such prominent figures as Nerses Ashtaraketsi, M. Taghiadian, Kh. Abovian, St. Nazarian, M. Nalbandian, R. Patkarian, Raffi, G. Artsruni, Komitas, G. Zohrap, H. Toumanian, the commander Andranik, A. Tchopanian and others had the same view-point. The nation's masses relied upon Russia, too. But an insignificant current of Russiaphobia also was formed in the Armenian community, which was strengthened especially in the 1890s, when a legend was concocted in the English press to the effect that Russia had the intention of exterminating Western Armenians and capturing their country („Armenia without Armenians"). This legend was widely spread both in Western countries and in Russia and in Armenia. Based on the English, Russian, German secret documents and official sources the author of the present article denies the Russiaphobia. Actually the following happened in the 1890s and a few years after. The Russian tsar's government accepted the inviolability of the Ottoman Empire as the response to the aggressive policy of Great Britain in the Middle East and it came out against the Armenian liberation movement and Armenian political parties; partially it came out against the idea of establishing an Armenian government on the southern borders of Russia. On the other hand, the Russian government did take real steps to stop the Armenian massacre by the Sultan Abdul Hamid. These were in the interests of the basic, not the temporary policy of Russia, as well as in the interests of the centuries-long Armenian-Russian relationship. The tsar's government is to be blamed on many questions, but the statement that it had the intention to capture „Armenia without Armenians" is groundless and doesn't correspond to the facts.